

O‘ZBEK TILIDA LEKSIKOLOGIYANING PREDMETI VA VAZIFALARI

Qobulova Komila Akyulovna

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligining muhim tarmoqlaridan biri bo‘lgan leksikologiyaning predmeti va vazifalari yoritiladi. Leksikologiya so‘zning ma‘no, shakl va qo‘llanish xususiyatlarini, so‘z boyligining taraqqiyot qonuniyatlarini hamda lug‘at tarkibidagi qatlamlarning o‘zaro aloqasini o‘rganadi. Shuningdek, maqolada o‘zbek tilida leksikologik tadqiqotlarning nazariy asoslari, metodlari, natijalari va ularning tilshunoslik hamda amaliy nutq madaniyatidagi o‘rni tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Leksikologiya, predmet, vazifa, so‘z boyligi, semantika, tilshunoslik, o‘zbek tili, lug‘at tarkibi.

O‘zbek tilshunosligida leksikologiya mustaqil yo‘nalish sifatida so‘zlarning kelib chiqishi, ma‘nosi, qo‘llanish sohasi va lug‘aviy boylikning taraqqiyot qonuniyatlarini o‘rganadi. Har bir tilning lug‘at boyligi millatning madaniy merosi, ijtimoiy hayoti va tafakkuri bilan chambarchas bog‘liqdir. Shuning uchun leksikologiyani o‘rganish nafaqat tilning ichki tizimini anglashga, balki xalqning tarixiy-madaniy taraqqiyotini tahlil qilishga ham xizmat qiladi.

O‘zbek tilshunosligida leksikologiya muhim o‘rin tutadigan fan bo‘lib, u o‘zbek tili leksikasini (so‘z boyligini) har tomonlama o‘rganadi. Leksikologiya atamasi yunoncha “leksis” (so‘z) va “logos” (o‘rganish) so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, tilning lug‘at tarkibini, so‘zlarning ma‘nolari, ularning o‘zaro munosabatlari va rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etadi. Bu fan nafaqat so‘zlarni yolg‘iz holda, balki ularning til tizimidagi o‘rni, ijtimoiy-madaniy kontekst va tarixiy o‘zgarishlarini ham ko‘rib chiqadi. Quyida leksikologiyaning predmeti va vazifalarini batafsil yoritib o‘tamiz.

Leksikologiyaning predmeti

Leksikologiyaning asosiy predmeti — o‘zbek tili leksikasining tuzilishi, ma‘nolari va so‘zlararo munosabatlaridir. U so‘zni mustaqil til birligi sifatida ko‘rib, uning semantik (ma‘no) xususiyatlarini, shuningdek, leksikani butunlay tizim sifatida tahlil qiladi. O‘zbek tilida leksikologiya quyidagi asosiy jihatlarni o‘z ichiga oladi:

So‘zning ma‘no turlari va semantik hodisalar: So‘zlarning monosemiya (bir ma‘noli), polisemiya (ko‘p ma‘noli) holatlarini o‘rganish. Masalan, o‘zbek tilidagi “bosh” so‘zi “tana qismi”, “rahbar” yoki “boshlanish” ma‘nolarida ishlatiladi. Bu hodisa tilning iqtisodkorligini ko‘rsatadi va leksikologiya uni tizimli ravishda tahlil qiladi.

Soʻzlararo munosabatlar: Sinonimiya (masalan, “katta” va “ulugʻ”), antonimiya (“yaxshi” va “yomon”), omonimiya (“qiz” — daryo nomi va “qiz” — ayol bola) va gomomimiya kabi semantik bogʻlanishlarni tadqiq etish. Oʻzbek tilida bu munosabatlar tilning ifoda boyligini taʼminlaydi va leksikologiya ularning til tizimidagi rolini ochib beradi.

Leksikaning tarkibi va kelib chiqishi: Oʻzbek leksikasining etimologik tuzilishi, yaʼni oʻz soʻzlari (masalan, “uy”, “suv”), oʻzlashtirilgan soʻzlar (arabcha “kitob”, forsha “gul”, ruscha “mashina”) va yangi shakllangan soʻzlar (neologizmlar, masalan, “kompyuter” yoki “internet”ning oʻzbekcha ekvivalenti “tarmoq”). Leksikologiya bu soʻzlarning oʻzbek tiliga kirish yoʻllari va oʻzgarishlarini (fonetik, morfologik moslashuv) oʻrganadi.

Leksik birikmalar va frazeologiya bilan bogʻliqlik: Mustaqil soʻzlar bilan birga, leksikalashgan birikmalar (masalan, “qora koʻz” — goʻzallik ramzi) va frazeologik birliklarni (idiomalarni) tahlil qilish. Oʻzbek tilida frazeologiya leksikologiyaning ajralmas qismi hisoblanadi.

Leksikaning ijtimoiy va madaniy oʻrni: Soʻzlarning dialektlarda (xiva, fargʻona lahjalarida), professional terminologiyada (tibbiyot, huquq) va adabiy til normasidagi farqlari. Masalan, zamonaviy oʻzbek tilida texnologik rivojlanish taʼsirida yangi soʻzlar paydo boʻlmoqda, bu leksikologiyaning predmetiga kiradi.

Leksikologiya leksikani statik (hozirgi holat) va dinamik (rivojlanish jarayoni) jihatdan oʻrganadi, shuning uchun u tilning “tirik” qismini, yaʼni soʻzlarning jamiyatdagi oʻzgarishlarini aks ettirishini koʻrsatadi.

Leksikologiyaning vazifalari

Oʻzbek tilida leksikologiyaning vazifalari tilshunoslikning boshqa boʻlimlari (morfologiya, sintaksis, stilistika) bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, ularni quyidagi asosiy guruhlariga boʻlish mumkin. Bu vazifalar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega: tilni boyitish, normalashtirish va oʻqitishda qoʻllaniladi.

Leksikaning tuzilishi va tarkibini tahlil qilish: Oʻzbek tili soʻz boyligining miqdoriy va sifatiy xususiyatlarini oʻrganish. Masalan, lugʻatdagi soʻzlarning foizini aniqlash (oʻz soʻzlar — 70-80%, oʻzlashtirilganlar — 20-30%) va ularning semantik maydonlarini (tabiat, jamiyat, texnika) tasniflash. Bu vazifa lugʻat tuzishda asos boʻladi.

Soʻz maʼnolarining oʻzaro bogʻliqligini aniqlash: Semantik munosabatlar (sinonimiya, antonimiya) orqali tilning ifoda vositalarini boyitish. Vazifa orasida sinonimlar qatorini qurish (masalan, “tez” — “surʼatli”, “jadal”, “chaqqon”) va ularning stilistik farqlarini belgilash kiradi. Bu adabiyot va jurnalistikada muhim.

Leksikaning rivojlanish tendensiyalarini kuzatish: Tarixiy va zamonaviy oʻzgarishlarni oʻrganish, yaʼni arxaizmlarni (eski soʻzlar, masalan, “yulduz” oʻrniga “sitara”ning qadimiy shakli) saqlash, neologizmlarni (yangi soʻzlar, masalan,

“kiberxavfsizlik”) kiritish va dialektizmlarni (masalan, “pishloq” — “pishirilgan non”) normaga moslashtirish. O‘zbek tilida bu vazifa til siyosati bilan bog‘liq.

Normativlik va stilistik me‘yorlarni ishlab chiqish: So‘zlarning adabiy tilga mosligini belgilash va uslubiy tasnifni yaratish (masalan, ilmiy uslubda “analiz” — “tahlil”, badiiy uslubda metaforalar). Leksikologiya professional terminlarni standartlashtirishda (masalan, tibbiyot terminlari) yordam beradi.

Leksikografiya va frazeologiya bilan hamkorlik: Lug‘atlar (izohli, sinonimlar, etimologik) tuzishda ma’lumot ta’minlash va frazeologik birliklarni (masalan, “qorni ochmoq” — “och qolmoq”) leksik tizimga kiritish. Bu vazifa o‘zbek tilini o‘qitish darsliklarida qo‘llaniladi.

Qiyosiy va qo‘llanilish tadqiqotlari: O‘zbek tilini qarindosh tillar (qozoq, turk) bilan solishtirish va leksikaning sohalardagi (psixologiya, huquq) qo‘llanilishini o‘rganish. Masalan, o‘zbek tilidagi arabcha o‘zlashtirilgan so‘zlarning fors-turk tillaridagi ekvivalentlari.

Amaliy qo‘llash va til boyitish: Yangi so‘zlar yaratish (so‘z yasalishi orqali, masalan, “elektron” + “kitob” = “e-kitob”), eskirganlarni almashtirish va tilning madaniy merosini saqlash. Bu vazifa O‘zbekiston Til haqida qonuniga mos ravishda amalga oshiriladi.

Leksikologiyaning o‘rganish usullari va ahamiyati

Leksikologiyada statistik (so‘zlar sonini hisoblash), semantik (ma’no maydonlarini chizish) va qiyosiy usullar qo‘llaniladi. O‘zbek tilida bu fan H. Ne‘matov, A. Kayumov kabi olimlarning ishlariga asoslanadi va zamonaviy darsliklarda (masalan, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”) keng yoritilgan.

O‘zbek tili leksikologiyasi tilning yuragi sifatida so‘z boyligini boyitib, uning milliy o‘ziga xosligini saqlaydi. Bu fan tilshunoslikning boshqa bo‘limlari bilan birgalikda o‘zbek tilini globalizatsiya sharoitida rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘zbek tilshunosligida leksikologiyaning predmeti keng va serqirra bo‘lib, uning vazifalari tilshunoslikning boshqa sohaları bilan chambarchas bog‘liqdir. Masalan, morfologiya va sintaksis bilan birgalikda so‘zning grammatik va leksik xususiyatlari ochib beriladi. Semasiologiya bilan birga so‘z ma’nosi tahlil qilinsa, etimologiya orqali so‘zlarning kelib chiqishi o‘rganiladi. Shu bois, leksikologiyaning vazifalari faqat nazariy emas, balki amaliy nutq madaniyati va tarjima jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilida leksikologiya so‘z boyligini ilmiy asosda o‘rganib, ularning tizimlilik va taraqqiyot qonuniyatlarini ochib beradi. Bu tilshunoslik fanining nazariy rivojiga xizmat qilishi bilan birga, amaliy nutq madaniyatini yuksaltirish, ta’lim tizimida samarali qo‘llash imkonini ham beradi.

O‘zbek tilida zamonaviy elektron lug‘at va korpuslar yaratishni jadallashtirish.

Leksikologiyani o‘qitishda interfaol metodlardan keng foydalanish.
Dialektal va tarixiy so‘zlarni chuqur o‘rganish orqali til boyligini saqlash.
Terminologik lug‘atlarni muntazam yangilab borish.

Adabiyotlar:

1. Mahmudov, N. (2019). *O‘zbek tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Rahmatullayev, Sh. (2017). *O‘zbek leksikologiyasi va frazeologiyasi*. Toshkent: O‘zMU nashriyoti.
3. G‘ulomov, A. (2018). *O‘zbek tilining lug‘at boyligi va uni tadqiq etish masalalari*. Toshkent: Akademnashr.
4. Madrahimov, A. (2020). *O‘zbek tili leksikologiyasi*. Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti.
5. Rasulov, I. (2016). *Semasiologiya asoslari*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
6. Usmonov, S. (2021). *Tilshunoslik nazariyasi va amaliyoti*. Toshkent: Akademnashr.
7. Jo‘rayev, H. (2015). *Leksik birliklarning semantik tahlili*. Samarqand: SamDU nashriyoti.
8. Xudoyberganova, M. (2022). *O‘zbek tilida yangi so‘zlar va terminologiya masalalari*. Toshkent: Fan va texnologiya.
9. Karimov, F. (2018). *Frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlari*. Buxoro: BuxDU nashriyoti.
10. Nurmonov, A. (2017). *Til va madaniyat: leksik birliklarning qiyosiy tahlili*. Toshkent: O‘zMU nashriyoti.